

1

Van liefdesbrieven mag je verwachten dat ze worden geschreven om vreugde te brengen. Je mag aannemen dat het schrijven ervan met de beste intenties gebeurt, het overbrengen van geluk, van de schrijver naar de ontvanger, dat zou hun bestaansrecht moeten zijn. Het schrijven van de brief maakt gelukkig, je sluit de envelop en het gevoel zal zich vermenigvuldigen alleen door het verzenden van een stom stukje papier. Van liefdesbrieven mag je verwachten dat de ontvanger ervan minstens even verrukt reageert.

Zo zou het moeten zijn.

Maar soms ligt het wat complexer.

Daar kan ik het beste mee beginnen. Met de liefdesbrieven. En in Princenhage.

Mijn Oma groeide daar op en Eva is er geboren. Tegenwoordig is Princenhage een onderdeel van Breda. Het is opgeslokt door de grote stad, maar in de tijd waarin Oma opgroeide, en ook nog toen Eva ter wereld kwam, was het een zelfstandige gemeenschap. Een dorpje. Met drie bakkers, een slager en een groenteboer, en in het midden de Sint-Martinuskerk.

Toen Oma jong was, reed de paardentram nog. Daar las ik over, een paar weken geleden, in het gemeentearchief van Breda. Ze hadden er een plank vol over Princenhage.

De paardentram, die was er voor degenen die Oma, altijd met lichte eerbied in haar stem, ‘de rijkelui’ noemde. De beter bedeeden, degenen die zich gingen verpozen in het Mastbos of het Liesbos. De paardentram, zo zal Oma dat hebben gezien, die was er voor een ander soort mensen, niet voor haar soort mensen.

Oma zal niet vaak in de paardentram hebben gezeten. Ze zal de paarden hebben gehoord, dravend over de klinkers, terwijl zij de was ophing. Op maandag. Omdat het dan wasdag was. Dinsdag, woensdag en donderdag waren voor strijken en verstellen. Elke vrijdag kreeg het huis een grote beurt, de meubels werden in de was gezet en het plafond werd geragd met de ragebol. Zo stond het beschreven in het *Nederlandsch Gezinsboek*. Op zaterdag kocht je levensmiddelen en kookte je alvast voor zondag, de rustdag. Mijn Oma was de jongste dochter uit een gezin van tien, zes jongens en vier meisjes, en dan waren er ook nog drie miskramen geweest. Zo’n rijke kinderschare? Daar moest je toen blij mee zijn.

Het dorpje Princenhage bestond in die tijd uit niet veel meer dan drie straten. Ze kwamen samen op het plein voor de Sint-Martinuskerk, daar was de waterpomp. Oma zal er water hebben gehaald, totdat in de loop van de jaren twintig de leidingen werden aangelegd. Kerkklokken, paardenhoeven, jankende honden voor de kar, af en toe de stoomlocomotief, en ook al wat ronkende auto’s. Dat zullen de geluiden zijn geweest. Een heel enkele keer zal er muziek hebben geklonken. Ineens, een krakende wals. Een schallende radio, vanuit een huiskamer volgestouwd met burens, familie en bekenden.

Vanuit haar ouderlijk huis moet Oma de toren van de Sint-Martinus goed hebben kunnen zien. De toren was duidelijk zichtbaar vanuit de meeste huizen in Princenhage, en anders was

er nog de nauwgezette regelmaat van de hard helderklinkende bronzen klokken. De dorpskom van Princenhage, de huizen, de bakkers en de slager, die waren rond de Sint-Martinus ontstaan. Niet andersom. Zo was het. Zo moet het vooral ook gevoeld hebben.

Elke ochtend om halfacht liep Oma naar de kerk. Dat deed iedereen uit het dorp. In mei en oktober ging ze 's ochtends én 's avonds naar de Martinus, omdat het dan Mariamaand was. Iedere zondag was om negen uur de hoogmis en om zes uur het lof, en dan waren er nog de feestdagen, de naamdagen, de huwelijken en de begrafenissen. En in 1923, ze was twaalf jaar oud, werd de sacramentsprocessie in ere hersteld.

Marjet, de zus van Eva, mijn tante, vertelde me dat er in Princenhage ook een enkel christelijk gezin woonde, in de Grootestraat, en je had de familie Pietersen op de hoek van de Mastbosstraat. Maar, zei ze er lachend bij, je ging natuurlijk niet met de protestanten om. Je praatte niet met ze. Je deed gewoon alsof ze niet bestonden.

Ik ben ook een middag naar Princenhage toe gegaan, ik wilde het zelf zien en er rondgelopen hebben.

Mijn Oma zou er tot haar dertiende de meisjesschool bezoeken, dat was het schooltje van de zusters Penitenten-Recolitectinen. Het lag naast het huis van de koster, die ook de kapper was, en soeur Superieur ('zeur Superieuuuur') zwaaide er de scepter.

De meisjesschool ging in Princenhage stipt een kwartier eerder uit dan de jongensschool. De meisjesschool om kwart voor vier, en om vier uur, wanneer de meisjes de straat al hadden verlaten, mochten om de hoek aan de Mastboslaan de jongens hun klaslokaal uit. Waarschijnlijk moest Oma vanuit school nogmaals naar de kerk, om haar zonden te belijden. Ik las dat de zusters

regelmatig voorbeelden gaven van zaken waar je over zou kunnen biechten, van gebeurtenissen waarbij je zondig was geweest. Dat was je al als je stiekem een snoepje had gegeten, of je kleine broertje had gepest.

Eva is in Princenhage opgegroeid. Net als Oma zou ze naar het schooltje van de zusters gaan, vanaf haar vierde zou Eva de kerk bezoeken en vanaf haar zesde het schooltje van de zusters Penitenten-Recolitectinen.

Op de Haagsemarkt ligt nu nog steeds Herberg het Roode Hert. Oma zal daar nooit naar binnen zijn gegaan en ook niet bij Café de Beurs van Princenhage. Nee, Oma was lid van de Katholieke Vereniging voor de Jeugd en ze leerde dus dat alles wat je moest weten in je kerkboek stond.

‘Je wist niet anders,’ zou ze, heel veel later en aarzelend, zeggen. ‘Het was gewoon zo. Je dacht er niet over na,’ zei ze toen, schouderophalend, terwijl ze juist een denker was. Maar al die gewoonten en normen, die moeten net zo vanzelfsprekend hebben geleken als de geboden waar ze uit voortkwamen.

‘Gaat heen en vermenigvuldigt U!’ donderde de pastoor wekelijks vanaf de hoge kansel.

Ja, dacht je dan. Waarom ook eigenlijk niet?

Eva zou later schamper beweren dat de pastoor en de directeur van de Suikerfabriek een onderlinge afspraak hadden: ‘Hou jij ze dom?’ imiteerde ze de directeur die ze vervolgens met een hooghartige hoofdknik tegen de pastoor liet zeggen: ‘Dan hou ik ze arm!’

Bij Oma thuis waren ze arm. Mijn overgrootvader, de vader van Oma, was saxofonist. Hij had in 1918 de Spaanse griep overleefd, maar zijn longen waren erdoor aangetast. Hij verdiende een

zeer bescheiden inkomen, en de spijzen vermenigvuldigden zich helaas niet zo wonderbaarlijk als de kinderschare. Twee broden bleven twee broden en de vis op vrijdag was niet van plan een hele school te worden. Maar toch woonden ze, tot grote vreugde van mijn Oma, op de Haagweg. Oma woonde het liefst enigszins op stand, ze was een vrouw die haar plaats kende en die wist hoe het hoorde, maar die ook graag de schijn ophield.

Er waren verschillende soorten woningen in Princenhage. Woningen voor welgestelde rentenierende boeren (met ramen aan weerszijde van de voordeur), woningen voor middenstanders, arbeiderswoningen en armenwoningen. Ja, en dan waren er natuurlijk de herenhuizen en villa's, voor de notabelen. De echte armenhuisjes, die stonden op de Dreef en in de wijk Duitenhuis, een wijk die was gebouwd in opdracht van het armenfonds. Dat waren huisjes van amper twintig vierkante meter. Op de Haagweg, daar stonden aan de ene kant villa's en aan de andere kant arbeiderswoningen.

'Het waren wel ruime arbeiderswoningen,' zou Oma later benadrukken.

Haar ouders huurden er de bovenste verdieping. Van de familie Kapteijn, die zelf beneden woonde. Schuin tegenover hun huis lag Villa Princenoord, en daar hield tandarts Hermans praktijk. Marjet vertelde me dat tandarts Hermans Oma meerdere malen zou aanbieden om Eva en haar broertje Fons de privélessen van zijn eigen kinderen te laten volgen. Marjet vermoedde dat hij een oogje op Oma had. Ze moet een knappe jonge vrouw zijn geweest. Vrij lang, tener gebouwd, en met donkere krullen tot ver over haar schouders. Marjet vertelde dat Oma in haar houding en manieren boven het dorpse uitstak, maar het aanbod van de tandarts zou ze telkens beleefd afslaan. Vanwege het standsverschil. Oma deed het zoals het hoorde.

Behalve al die gebruiken en gewoonten, en de gedachten die eruit voortkwamen en daardoor net zo vanzelfsprekend leken, waren er twee keer liefdesbrieven in het leven van mijn Oma.

Na het nonnenschooltje had ze een betrekking gekregen bij Gerzon. Dat was een gerenommeerde stoffenzaak, of zoals ze het zelf bijna plechtig noemde 'de zaak van de Oude en de Jonge meneer Gerzon in Breda'. Oma ging in haar jeugdige jaren naar de katholieke dansavonden. Die werden in Princenhage elke zondag gehouden. De pastoor was erbij aanwezig, om erop toe te zien dat er alleen klassiek werd gedanst.

Oma hield van mooie spullen en omdat ze in 'de zaak van de oude en jonge meneer Gerzon' werkte, droeg ze op de dansavonden kleding die van een betere kwaliteit was dan die van de meeste meisjes in Princenhage.

In de stoffenzaak stond ze zes dagen per week in een gesteven witte jurk voor de kast met stroken zijde en diverse bontjes. Ze vertelde dat de oude meneer nauwelijks meer in de winkel kwam. De jonge meneer wel. Hij controleerde of de meisjes er netjes bij stonden, en de stoffen precies genoeg gevouwen waren.

'Je mocht niet zitten,' zei Oma.

De meisjes hadden elk hun eigen plek. Voor de hoge houten kasten, of bij de met velours beklede kleedkamers, waar hoge witte gordijnen omheen hingen.

'Je moest hele dagen staan,' zei Oma. Ze vertelde ook dat de jonge meneer dagelijks langskwam om te inspecteren, maar dat hij dat uren later deed dan mejuffrouw Van Dam, zij had de leiding over de vijftien winkelmeisjes. Oma benadrukte graag en vaak dat Gerzon 'enkel de beste kwaliteit' verkocht, en ze ondersteunde haar vertellingen over de stoffenzaak altijd met weidse handgebaren. Ze praatte uitgebreid en met verve over de winkel die werd bezocht door 'welgestelde dames'. Trots vertelde

ze dat er van heinde en verre klanten naar Gerzon kwamen. Want de meisjes van Gerzon maten uiterst zorgvuldig de lappen wol en katoen af, om ze vervolgens met vrijwel onzichtbare naden tot rokken, jurken en mantels te verwerken. Oma las graag. Het soort clientèle dat de zaak van Gerzon bezocht, zal ze verder alleen hebben gekend uit romans. Het waren dames van stand, die de beschikking hadden over een wagen met chauffeur. Oma las streekromans, maar ook boeken van Cissy van Marxveldt en Louis Couperus. Ze zal hebben gelezen dat Eline Vere regelmatig een flauwte kreeg tijdens die ‘moeilijke dagen van de maand’, dat de dokter dan werd ontboden en hij zich naar boven spoedde om vervolgens met een ernstig gezicht te sommeren dat het stil moest zijn in huis. Ze zal hebben gelezen dat de hooggeleerde man Eline versterkende bouillon voorschreef en haar dringend aanraadde om een aantal dagen rust te nemen en bij voorkeur het bed te houden. Oma zal ook hebben gelezen hoe Joop ter Heul tussen tennispartijtjes en cricketcapriolen een zomerzothed beleefde.

De dames die kleding kochten in de winkel van Gerzon, dat waren dames die tijd hadden voor flauwtes en zomerzotheden. Oma niet. Oma moest verstandig zijn. Oma droeg met eindeloos geduld wikkels en stalen stof aan, en op haar knieën hurkend spelde ze de maten af van de jurken voor de dames.

Later zou ze haar spataderen met steunkousen bedekken.

‘Maar wat hadden we een lol met mekaar!’ zei ze over haar tijd bij Gerzon.

Wanneer ze over die jaren sprak, zag ik altijd een vrolijk weemoedige blik in haar ogen.

Edward, zo heette de grote liefde van mijn Oma. Ze was driewintig toen ze Edward ontmoette, en al tien jaar in dienst bij Gerzon. Ze had Edward ontmoet terwijl ze haar week vakantie

bij haar zus Jo in Alkmaar doorbracht. Ze paste op de baby van Jo, die hoogzwanger van de tweede in het ziekenhuis lag.

Haar zussen waren getrouwd, die werkten daarom niet meer. Je stopte met werken op de dag dat je trouwde. Dat hoorde ‘gewoon’ zo. Het werd je verteld. Of je las het. ‘Het jachtig leven, als gevolg van een combinatie van huwelijk en werk’, zou jouw ‘fijnbesnaarde organisme’ in gevaar brengen. Wat je ook las was dat ‘de liefdeskracht van de vrouw uitsluitend verwezenlijkt kon worden binnen het gezin, met een sterke zelfopoffering van de zijde van de vrouw’.

‘Daar dacht je verder niet over na,’ schokschouderde Oma.

Dat was ‘gewoon’ zo, en het was bovendien crisis, dat was nog een extra argument. Als getrouwde vrouw zou je immers een baan innemen die ook naar een man kon gaan, en die man, ja, die moest een gezin onderhouden.

Haar zus Lia was met een bakker getrouwd, en was daarmee ‘de vrouw van de bakker’ geworden. Haar zus Theresa was met een postbode getrouwd en zo ‘de vrouw van de postbode’ geworden en haar zus Jo huwde een arbeider uit Alkmaar, zij was dus arbeidersvrouw.

Edward schreef haar elke week een brief.

Het leek mij dat hij in die epistels liet weten hoe mooi en bijzonder hij haar vond, en misschien wat zijn toekomstplannen waren.

‘Edward was de liefde waarover ik in de romans had gelezen,’ vertelde Oma, op een fluweelzachte toon die ik verder niet van haar kende. Ze keek peinzend voor zich uit en fluisterde dat de brieven niet nodig waren geweest, de tekst niet. Ze vertelde dat Edward haar lege enveloppen had kunnen sturen en dat ze niets tegen elkaar hoefden te zeggen, omdat ze elkaar begrepen. Voor-

zichtig glimlachend en met een dromerige overtuiging vertelde ze dat ze niet alleen de zinnen las die hij voor haar op papier had gezet, maar ook wat er achter die woorden stond.

Edward moet voor Oma de liefde zijn geweest waarvan je niet kan beredeneren dat hij bestaat. Liefde die je plotseling op een dag overkomt. Liefde waarover je niets kunt uitleggen. Liefde die je niet kan bedenken, omdat je niet wist dat je ernaar zocht, en die tegelijkertijd zo overweldigend is dat je je ineens realiseert dat je daarvoor altijd alleen was.

‘Edward was een heer, ja. Edward, dat was nou een echte heer,’ zei Oma.

Elk gesprek dat ze aan hem wijdde begon ze met een stelling of een redenering. ‘Ik dacht,’ of ‘Hij zal toen hebben gedacht,’ formuleerde ze behoedzaam wanneer ze over Edward vertelde. Alsof ze naar een reden zocht om haar gevoel te verklaren. Volgens mij maakte het haar helemaal niet uit of Edward nou een heer was of niet. En volgens mij had ze haar verstand juist een keer niet gevolgd toen ze haar geheimen en verhalen aan Edward toevertrouwde. Edward was wellicht de enige keer geweest dat Oma niet had nagedacht, dat ze niet ‘verstandig’ was geweest, en ze het niet zo had gedaan zoals het hoorde.

Edward was niet katholiek zoals Oma, hij was christelijk. Op een dag waren er ineens geen brieven meer gekomen. Oma wachtte.

‘Natuurlijk kwam er na een halfjaar niet zomaar weer een brief! Het is ook niet zinnig om daarvan uit te gaan!’ zei ze later. Nostalgisch, en wrokkig zuchtend.

Ik vraag me af of het wél zinnig had kunnen zijn.

Elke ochtend en elke avond had ze er een rozenhoedje voor gebeden, dat moest je doen, dat zou helpen. Ze bleef wachten. Haar

gevoel zal haar hebben gezegd dat het niet klopte? Ze begreep het niet. Of wilde ze het niet begrijpen? Ze zal elke dag tegen zichzelf hebben gezegd dat ze het de tijd moest geven en dat er, op een gegeven moment, toch weer brieven zouden komen. Ze zal zich hebben afgevraagd wat ze fout had gedaan en of het een teken van de Heer was, die haar ergens voor wilde straffen. Want dat was het, áltijd, er waren áltijd fouten, het ging áltijd om straf, het ging immer om zonde, en om schuld, en om boete doen. Misschien was ze bang dat wat ze voelde niet kon? Zoals zo vaak wanneer je na gaat denken! Misschien was ze bang dat wat ze voelde niet bestond? Dat is toch wat er altijd gebeurt, wanneer je een reden zoekt om je aan vast te klampen, een argument als steunpilaar. Uiteindelijk zal ze hebben beredeneerd dat ze zichzelf wat wijs had gemaakt. Of wijs had laten maken! Want hoe kon het anders?

Ze zal tegen zichzelf hebben gezegd dat er toch meer gegadigden waren. Nadat ze drie jaar op Edward had gewacht fluisterde ze wellicht nog heel af en toe dat liefde mooi zou moeten zijn en geen pijn zou mogen doen. Maar steeds vaker sprak ze zichzelf vermanend toe en zei ze dat ze met andere mannen uit zou moeten gaan. Naar de bioscoop bijvoorbeeld. In Breda. ‘Gewoon.’ Een avondje uit.

De brieven die Edward haar stuurde heeft Oma haar hele leven bewaard. Gestrikt door een ouderwets rood lintje lagen ze onder in de linnenkast. Toen ze jaren later naar Amsterdam vertrok, verhuisde het stapeltje mee.

Mijn Oma trouwde vervolgens met mijn Opa. Dat klinkt logisch, en simplistisch, en dat was het ook. Meer dan dat was het in ieder geval niet.

Als jongste dochter had Oma voor haar ouders gezorgd. Ook dat was ‘gewoon’ zo.